

Joanna Getka

Znaczenie ruskojęzycznego drukarstwa bazylińskiego w rozwoju języka ukraińskiego i białoruskiego

Przegląd Środkowo-Wschodni 1, 9-29

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Znaczenie ruskojęzycznego drukarstwa bazylikańskiego w rozwoju języka ukraińskiego i białoruskiego¹

Słowa kluczowe: drukarstwo, bazylianie, XVIII wiek, prosta mowa, język ukraiński, język białoruski

Keywords: Basilians' typographies Ukrainian, Belarusian cultures, XVIII century, national languages, prosta mova

The impact of Basilians' printing in Ruthenian language in the development of the Ukrainian and Belarusian languages

Summary: Multilingualism of prints from Basilians' typographies contributed to the rapprochement and interpenetration of cultures of Ruthenian nations (Ukrainians, Belarusians) with Polish and Western European cultures. Especially important in this context was the printing of original and translated works in Ruthenian language (religious and secular texts), similar to the spoken language of that period. This raised the prestige and confirmed the adequacy of this language for the purposes of literature. This was conducive to the development of national languages (Ukrainian and Belarusian).

I. Ze względu na złożoną sytuację społeczną, polityczną i kulturową dopiero koniec wieku XVIII – początek XIX stał się okresem tworzenia narodowych literatur ukraińskiej i białoruskiej (opartych na języku ludowym, potocznym, „prostym”).

Jako ważny impuls rozwoju literatury ukraińskiej podaje się zazwyczaj wydanie *Eneidy* I. Kotlarewskiego w 1798 r. oraz twórczość

¹ Badania prowadzone dla potrzeb niniejszej analizy zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

I.E. Niekraszewicza. W Galicji początki literatury ukraińskiej wiąże się natomiast z tzw. Ruską Trójcą, ugrupowaniem społeczno-kulturalnym, działającym od 1833 r. we Lwowie². Przy omawianiu historii białoruskiego języka literackiego za prekursorskie w tym kontekście uważa się powstanie utworów anonimowych: *Тарас на парнасе* czy *Энэыда навыварат*³, a następnie utworów Jana Barszczewskiego, Hieronima Marcinkiewicza, Aleksandra Rypińskiego, Władysława Syrokomli, Jana Czeczota i innych.

Pierwsze próby kodyfikacji języka ukraińskiego pojawiły się na początku XIX wieku. Wśród jej prekursorów można wymienić Oleksego Pawłowskiego⁴, ale dopiero w 1893 r. wyszła we Lwowie, zatwierdzona przez władze i dopuszczona jako podręcznik szkolny *Руска граматика* Stefana Smal-Stockiego i Teodora Gartnera. W latach 1907–1909 został opublikowany *Словарь украинского языка* pod redakcją Borysa Hrynczenki, a w styczniu 1919 r. zwołano komisję do spraw ortografii, która opracowała *Головні правила українського правопису*. W składzie komisji byli m.in. Agatangel Krymski, Iwan Ohijenko, Jewhen Tymczenko⁵.

² Por. np. W. Mokry, *Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX w.*, Kraków 1997; R. Luźny, *Zarys dziejów literatury ukraińskiej*, [w:] *Ukraina: teraźniejszość i przeszłość*, red. M. Karaś, A. Podraza, Kraków 1970; M. Łesiów, *Ukraina wczoraj i dziś*, Lublin 1995.

³ Autorstwo tych utworów przypisuje się czasem Wincentemu Rawińskiemu, lecz w pełni nie jest to dowiedzione. Szerzej: Б. Плотнікаў, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Mińsk 2003, s. 64 i nast. *Тарас на парнасе* czy *Энэыда навыварат* nie są zresztą utworami najstarszymi – wcześniej pojawiały się anonimowe wiersze i gawędy, np., *Уваскрашэнне Хрыстова і саізнствіе яго ў ад, Тэатр, Праўда, Вясна, холад, перапала, Вось, які цяпер люд стаў, Гутарка Данілы са Сцяпанам*. Wśród wspomnianych utworów język *Tarasa na parnasie* jest najlepiej opracowany. Por. Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*. Mińsk 1966, s. 47. Podobnie było na ziemiach ukraińskich – twórczość indywidualną poprzedziło szereg utworów anonimowych. Por.: В.М. Русанівський, *Історія української літературної мови*. Київ 2002, s. 151.

⁴ О. Павловський, *Граматика Малороссійскаго нарѣчя...*, St. Petersburg 1818. Próby wprowadzenia ortografii na zasadach fonetycznych przedsięwzięł również m.in.: J. Zelechiwś'kyj, co odzwierciedlają zapisy w słowniku jego autorstwa (por. С Желехівський, *Малоруско-німецький словар*, Lwów 1886 r.).

⁵ За: І. Огієнко, *Нариси з історії української мови: система українського правопису*, Warszawa 1927, s. 10 Agatangel Krymski 12.

W przypadku języka białoruskiego pierwszą gramatyką była *Беларуская граматыка для школ* Bronisława Taraszkiewicza, wydana w 1919 r. w Wilnie. Próby opisu języka rozpoczął Jefim Karski (jego genialna monografia *Белорусы* stała się podstawą rozwoju białoruskiej lingwistyki). Istotna w tym kontekście była działalność Iwana Nosowicza, który opracował *Словарь белорусского наречия*⁶, a także rola pierwszych białoruskich gazet: *Наша Доля* (1906) i *Наша Ніва* (1915).

Wcześniejsza, osiemnastowieczna literatura ukraińska, będąca domeną warstw oświeconych, nie uznawała *języka prostego* jako pełnoprawnego języka wypowiedzi literackiej. Był on, w zależności od autora i sytuacji, uznawany za dialekt języka polskiego bądź rosyjskiego.

Pojawiające się teksty w *języku prostym* można było znaleźć jedynie w literaturze tzw. niskiego stylu: poezji burleskowo-trawestacyjnej, pisanej przez wędrujących diaków czy w interludiach i intermediach – scenkach wystawianych w przerwach dramatów szkolnych, służących rozładowaniu napięcia.

W efekcie, *język prosty*, a więc potoczny język białoruski i ukraiński, choć na co dzień był głównym środkiem komunikacji⁷, ze względu na fakt, że nie cieszył się prestiżem, początkowo nie był wykorzystywany do potrzeb kościelnych (w liturgii), literackich i edukacyjnych. Pod koniec XVIII w. w Galicji doszło do skomplikowanej sytuacji wielojęzyczności – greka, łacina i cerkiewnosłowiańszczyzna obsługiwały język pisany (piśmiennictwo religijne, nauka), a w ko-

⁶ И. Носович, *Словарь белорусского наречия*, St. Petersburg 1870. Pracy nad słownikiem Nosowicz poświęcił około 20 lat. Jak zauważył S. Stankiewicz, ten słownik XIX-wiecznego języka białoruskiego był pierwszym, a zarazem dogłębnym opracowaniem w dziedzinie białoruskiej leksykografii *які адлюстравалі багаццце лексічных рэсурсаў гутарковай беларускай мовы*. Р. Шарупіч (pseudonim S. Stankiewicza), *На стогаддзе беларускага слоўніка*, „Беларусь” 169/1971, s. 2; za: Н. Баршчэўская, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*. Варшава 2004, s. 228.

⁷ W. Witkowski, *Язык utworów Joannіcjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku*, Kraków 1969, s. 15.

munikacji ustnej aktywnie używane były mowa polska, niemiecka (co miało uzasadnienie praktyczne) i *ruska (prosta)*⁸.

Zmiana tej sytuacji dokonywała się powoli, zaś dużą zasługę w tym procesie mają typografie bazylikańskie.

II. Choć jest oczywiste, że języki białoruski i ukraiński stanowią dwa odrębne systemy w grupie języków wschodniosłowiańskich, pojęcie „prosta (ruska) mowa” odnosi się w równym stopniu do obu z nich. Jest to spowodowane wielowiekowym wspólnym rozwojem literatury białoruskiej i ukraińskiej, co dało podstawy do wydzielenia wspólnego dla tych języków zachodnioruskiego obszaru kulturowego⁹. Nie znaczy to bynajmniej, że język tekstów powstałych na ziemiach etnicznie białoruskich i ukraińskich jest jednakowy. Wyraźnie zaznaczone są wybrane cechy językowe danych języków, ale dopiero dogłębna analiza języka tych utworów za pomocą metod statystycznych pozwala w miarodajny sposób ustalić substrat etniczny *prostej ruskiej mowy*¹⁰.

⁸ R. Radyszewskij, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1. Monografia, „Prace Komisji Historycznoliterackiej”, Kraków 48/1996, s. 9–10, S. Kozak *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa 2005, s. 17

⁹ Proponowany termin zachodnioruski jest pochodną binarnej klasyfikacji wschodniosłowiańskiego obszaru językowego zaproponowanej przez Leszka Bednarczuka, zgodnie z którą w ramach językowego obszaru słowiańszczyzny wschodniej należy wyróżniać grupę „wschodnioruską” (uformowaną na terenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego – Rusi Moskiewskiej), reprezentowaną przez język rosyjski i „zachodnioruską” (formowaną na Rusi Halicko-Wołyńskiej, w Wielkim Księstwie Litewskim i Rzeczypospolitej (Rusi Litewskiej i Koronnej). Grupa „zachodnioruska” – co zrozumiałe – rozpada się na dwie podgrupy: północną – białoruską i południową – ukraińską, por.: L. Bednarczuk, *Czy istnieją języki zachodnioruskie?*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, M. Kondratiuk, B. Siegień (red.), Białystok 2004, s. 138.

¹⁰ Szerzej na ten temat patrz: *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII w.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 4/2010, s. 50–67.

III. Dążenie do sytuacji, w której ogólnodostępny język stanowi podstawę języka literackiego jest zrozumiałe, a tendencje do tworzenia literatur w językach narodowych widoczne są w kulturze europejskiej już od czasów Odrodzenia. Na ziemiach ukraińskich i białoruskich proces ten dokonywał się później i wolniej, a znaczną rolę odegrało tutaj drukarstwo. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje drukarstwo bazylińskie. Zakonnicy osadzeni w miejscowej rzeczywistości i rozumiejący pilną potrzebę druku ksiąg w języku powszechnie używanym przez odbiorców wpłynęli na proces formowania się współczesnych języków literackich białoruskiego i ukraińskiego, a także położyli podwaliny pod kształtowanie się tożsamości tych narodów. Systematyczna praca, bezpośredni kontakt z wiernymi gwarantowały nie tylko możliwość poznania ich potrzeb, ale przede wszystkim stałe oddziaływanie na nich. Jak wynika z treści bazylińskich wydań teologii moralnej, praca z wiernymi polegała na tłumaczeniu zasad wiary i Dekalogu tak w odniesieniu do religii, jak również do pożądaných przez Kościół postaw społecznych. Rola drukarstwa wychodzi poza sferę edukacyjną i kulturotwórczą, a staje się również socjotwórczą. Z drugiej strony drukowanie tekstów w języku ruskim miało znaczenie utylitarne: księgi w języku zrozumiałym dla wiernych miały na celu utrwalanie efektu misji bezpośredniej.

Liczne wydania w języku ruskim sugerują, że bazylianie dążyli do zmiany statusu języka ruskiego i popularyzowali go jako w pełni odpowiedni do potrzeb kulturowych. Niejednokrotnie dawali temu wyraz i to nie tylko w przedmowach do swoich wydań, ale również w praktycznych poradach. Z jednej strony potoczną ruszczyznę traktowali jako równoprawny z polszczyzną środek komunikacji z duchownym (*ergo* – sferą *sacrum*: Bogiem). W wydaniach teologii moralnej przy okazji omawiania kwestii spowiedzi zaznaczono, że wierny może relacjonować swoje grzechy zarówno po polsku, jak i po rusku. Gdy ktoś nie umiał spowiadać się w jednym z tych języków sugerowano

mu spowiedź przez tłumacza¹¹. Tego typu wypowiedzi świadczą o równoprawnej pozycji obu języków. Co więcej – zgodnie z założeniami przekazywanymi we wspomnianych wyżej przedmowach – druki te miały pełnić rolę elementarzy do nauki języka ruskiego.

Działania bazylianów uwzględniające zapotrzebowanie czytelników w kwestii języka dzieł były świadome, o czym oprócz statystyk wydań (w zakładach typograficznych usytuowanych na północno-wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej w Wilnie i Supraślu wychodziło więcej tekstów polskojęzycznych, co było spowodowane polonizacją tych ziem; na południowym wschodzie zaś wydawano większość tekstów czcionką cyrylicą – w języku cerkiewnosłowiańskim i ruskim/prostym)¹², świadczą o tym przede wszystkim przedmowy do ich ruskojęzycznych wydań, niezależnie od ich przynależności do nurtu literatury religijnej czy świeckiej. Wynika z nich, że zależało im nie tylko na wydawaniu książek w języku zrozumiałym przez ich czytelników, ale również – co nawet ważniejsze – propagowaniu języka ruskiego, zapisanego alfabetem cyrylickim. Sugerowali bowiem, że ich teksty mogą – i powinny – służyć jako podręczniki, pomoce do nauki czytania, czyli pełnić rolę podobną do rzymskokatolickich katechizmów.

IV. Źródło do badań w ramach niniejszego artykułu stanowią ruskojęzyczne druki bazyliańskie z XVIII wieku, bądź wydania z tego

¹¹ *Собрание припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣющее въ себѣ науку о сакраментахъ, о десяти Б[ж]іихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[о] (е)[о]рродыце Дѣво или исповѣданья Вирь православныя католическія...*, Supraśl 1722, s. 39; *Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имѣющее в себѣ науку о сакраментахъ, о десяти божіихъ приказаняхъ, о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской, с выкладомъ символа, или исповѣданія віры православныя кафолическія, с выкладомъ молитвы: отче наш и богородице дѣво. Такожде науку како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжовъ в віры православной содержащее*, Уніów 1732, s. 39v.

¹² J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazyliańskie (XVIII w.)*, Warszawa 2013, s. 248.

okresu, zawierające elementy pisane w języku ruskim. Znajdują się wśród nich teksty reprezentujące różne gatunki i style. Literatura, głównie religijna – poradniki, modlitewniki, katechizmy, etyki chrześcijańskie, zbiory kazań, proza oratorsko-kaznodziejska, podręcznik teologii, pieśni, utwory poetyckie – w sposób przystępny miała wyjaśniać zagadnienia teologiczne, odnosząc je do problemów życia codziennego. Wśród bazylińskich wydań ruskojęzycznych znaleźć można również teksty o tematyce świeckiej: dokumenty oraz poradniki, dotyczące różnych dziedzin życia, zarówno prowadzenia gospodarstwa, jak i zachowania w towarzystwie.

Kryteriami doboru źródeł był ich język i przynależność do bazylińskiej produkcji typograficznej. Drukarnstwo w języku prostym jest nieodłącznym elementem pracy drukarzy bazylińskich w ciągu całego okresu unickiego wybranych typografii. Jest ono ważnym źródłem poznania rozwoju *prostej mowy* i świadectwem stopniowego przejmowania przez nią kolejnych elementów życia społecznego, co należy wiązać z rozprzestrzenianiem idei Oświecenia z jednej strony, z drugiej zaś – początkiem odrodzenia narodowego.

V. Druk ksiąg w języku ruskim był związany z konstytutywnym zadaniem bazylianów – misjami. Zakonnicy dążyli do bezpośrednich kontaktów i chcieli być zrozumiani przez wszystkich swoich odbiorców, co wymuszało poszukiwanie skutecznej drogi kontaktu z często niewykształconymi wiernymi. Dlatego kazania musiały cechować się prostotą wywodu, który do tego byłby na tyle obrazowy i przekonywujący, by pobudzać do pracy nad sobą, ponieważ *nie z słów wybornych, ani z retoryczney mowy pozna się, ale z prostego a nabożnego sensu, który nie słuch grzeje, lecz zapala serca, dusze posila; nie rozum szkodliwemi ładuje ciekawościami. Ta książka wiedzie do zakopanego na niwie skarbu, to iest do zakrytey w Ewangieliey, nauki Chrystusowey, do wiary żywey*¹³.

¹³ Wstęp do czytelnika, [w:] *Zorza jasna, Świat Ewangelickich promieni światłem oświecająca ludzi trojakiego stanu duchowego, świeckiego y zakonnego do*

W sytuacji lingwokulturowej dawnych wschodnich ziem Rzeczypospolitej należało uwzględnić również kwestię wielojęzyczności. W wyniku zróżnicowania dialektalnego obszaru języków wschodniosłowiańskich, cerkiewnosłowiański język liturgiczny stał się z biegiem czasu niezrozumiały nie tylko dla parafian, ale także i duchowieństwa, co podkreślają już ówcześni autorzy¹⁴.

Podjęcie decyzji o druku w języku potocznym nie było jednak zapewne łatwe ze względu na szereg czynników. Język prosty w końcu XVIII – na początku XIX wieku, jak już była mowa, nie cieszył się wysokim prestiżem, ale ze względów praktycznych istniała paląca potrzeba tłumaczenia na prosty język modlitw i innych tekstów. W *Trebniku* poczajowskim z 1741 roku czytamy, że mądry duchowny podczas sakramentu namaszczenia chorych dialog z wiernym, a także wszystkie modlitwy odprawia w *prostym języku ruskim* (*Сїя и иныя краткія стїху и Молитвы мудрый Іереї наученному словенскимъ простому же муирающему, простымъ рускимъ языкомъ да предводит*¹⁵).

Cel nauczania w języku prostym wyłożył misjonarz Hieronim Kaletyński, ieromonach ihumen klasztoru brackiego krzemienieckiego w dedykacji do metropolity Sylwestra Lubienieckiego Rudnickiego umieszczonej w pierwszym wydaniu *Narodowieszczania* (1765). Pod-

doskonalości chrześcijańskiej wiodąca przez pewną osobę Bazylego s. Zakonu według porządku Cerkwi Greckiej na widok wystawiona y pokazana swiatu, Supraśl 1708, s. 2, rękopis № 3, teczka rękopisów (MW) MB152, Biblioteka Narodowa im. W. Stefanyka, za: O.P. Marcelu OSBM, *Bazylianie w kościele unickim i ich misja ludowa*, [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej*, R. Dobrowolski, M. Zemło (red.), s. 59–80, s. 77.

¹⁴ W przedmowie do przekładu *Ewangelii* Wasyl Ciapiński twierdzi, że *duchowni najmniej (cerkiewny) rozumieją, nawet się go nie uczą*. Za: A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Warszawa 1958, s. 359. Z kolei w przedmowie do wydanego w Supraślu w 1722 r. słownika (*Лексикон сиреч словесник славенский, имеющ в себе словеса первее Славенския, Азбучныя, посем же Польския*) stwierdzono, że dany leksykon wydrukowano z myślą o kandydatach do stanu duchownego Cerkwi Unickiej, gdyż „ledwo co setny” rozumie język cerkiewnosłowiański, co więcej – wielu spośród „jerejew” nie wie, co czyta! Za: Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyń Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 191.

¹⁵ *Trebnik*, Poczajów 1741, k. 158.

kreślał, że każdy kaznodzieja powinien mówić do wiernych w sposób zrozumiały i prosty, bowiem nauka wiernych nie ma na celu prezentacji własnego kunsztu oratorskiego, ale korzyść zbawienia dusz słuchających i stosujących się do nauk wiernych (*Каждого христiанскаго Проповѣдника оурадь есть, и повинность, не хитрословiи Риторскими вѣщати, но простою бесѣдою о повинностях христiанскихъ, о воли, и заповѣдехъ Божiихъ, простихъ людей поучати. Ибо и премудрѣйшiи оучителе, не преходящiи славы и остроуiя и добровѣщанiя своего, но пользы и приобрѣтенiя къ спасенiю душъ христiанскихъ иицуть*)¹⁶. Było to zresztą powtórzenie tez, pojawiających się już w tekstach z XVII wieku¹⁷.

Wskazanie konieczności mówienia nie językiem ozdobnym i wyszukany, ale prostym, trafnym i jasnym stanowi zarazem odpowiedź na pytanie o przyczyny druku książek o charakterze dydaktycznym, moralizatorsko-nauczającym, pisanych *простим языком простiйшаго ради iже по всех народа*¹⁸. Pierwotnie tłumaczenie to wykonywał każdorazowo kapłan odprawiający posługę. Zamieszczenie tych fragmentów w języku ruskim w księgach o charakterze liturgicznym miało niebywale znaczenie dla podniesienia prestiżu tego języka.

Bazylianie wydali po rusku kilka tego typu tekstów o charakterze moralizatorsko-nauczającym, każdy z nich był kilkukrotnie przedrukowany. Najbardziej potrzebna i popularna okazała się *Teologia Moralna*. W zależności od czasu i miejsca wydania miała różne tytuły

¹⁶ *Слово къ народу кафолiческому*, Рoczajów 1765, dedykacja.

¹⁷ W zbiorze kazań *Ключ разумения...* (1659), karta 244b, Joannicjusz Galatowski pisał: *Staraj się, żeby wszyscy ludzie zrozumieli to, co mówisz na kazaniu. Bo [...] jeśli będziesz głosił słowo boże, tak, że nikt jego nie zrozumie, siebie samego będziesz wystawiał, a nie słowo boże*, za: В. Передриєнко, *Формування української лiтературної мови XVIII ст. на народної основi*, Kijów 1979, s. 61.

¹⁸ *Сѣмя слова Божiя на нивѣ сердецъ... челоуѣческихъ сѣяного, си есть ... на недѣли... i праздники... поученiя от iноков Почаевського монастиря iз различныхъ авторовъ давнихъ же i настоящихъ проповѣдовавшихъ... простимъ языкомъ простiйшаго ради iже по всех народа сложенная*, Рoczajów 1772, 1781.

(Собрание припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное, Supraśl 1722, Uniów 1732, Поучение о с[вя]тих тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских..., Uniów 1745, Богословія нравоучительная, Roszajów 1751, 1756, 1787)¹⁹; była publikowana również we fragmentach (*Краткое сословіе науки христiанскія...*, Supraśl 1756)²⁰. Dwukrotnie „po naszymu” były wydane *Nauki Parafialne* (*Науки парохiальнiя на недѣли и свята урочистiя цѣлого року*,

¹⁹ *Собрание припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣющее въ себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти Б[ж]иихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науци христiанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[о]з[в]р[о]щ[е]нiя родице Дѣво или исповѣданья Вѣрь православнiя католическiя..., Supraśl 1722, Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имѣющее в себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти божiихъ приказаняхъ, о приказаняхъ церковныхъ и о науци христiанской, с выкладомъ символа, или исповѣданiя вѣры православнiя католическiя, с выкладомъ молитвы: отче нашъ и богородице дѣво. Такожде науку како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжовъ в вѣры православной содержащее, Uniów 1732, Поучение о с[вя]тих тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдехъ Б[о]жiихъ, о заповѣдехъ церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ ц[ер]ковныхъ: С приложениемъ обычной науки о догматахъ вѣры католической въ кратцѣ собранное: Особомъ д[у]ховнымъ, наипаче же пресвитеромъ парохiальнымъ благопотребное, Uniów 1745, Богословія нравоучительная, содержащая в себѣ собранное вкратцѣ поучение о святыхъ тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдехъ Божiихъ, о заповѣдехъ церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ церковныхъ с приложениемъ обычнiя науки о догматахъ вѣры католическiя, и лексикона славенско – полскаго..., Roszajów 1751, Богословія нравоучительная, содержащая в себѣ собранное вкратцѣ поучение о святыхъ тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдехъ божiихъ, о заповѣдехъ церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ церковныхъ с приложениемъ обычнiя науки о догматахъ вѣры католическiя, и лексикона славенско – полскаго, особомъ духовнымъ, наипаче пресвитерамъ парохiальнымъ благопотребное, в монастыре Почаевскомъ Чина Святаго Василiя Великаго Року от воплощенiя Христова 1756 типомъ изданая, Roszajów 1756, Богословія нравоучительная, содержащая в себе собранное вкратце поучение о святыхъ тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдехъ божiихъ, о заповѣдехъ церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ сиречь карахъ церковныхъ, с приложениемъ обычнiя науки о догматахъ вѣры католическiя и некоторыхъ ведомостей особамъ духовнымъ, наипаче же пресвитеромъ парохiальнымъ благопотребное, Roszajów 1787.*

²⁰ *Краткое сословіе науки христiанскiя католическому человеку многополезное и потребное, Supraśl 1756.*

Росзаіу 1794, 1797) Julianа Добрылуоскаго²¹, тры разы парадник мисјонарски *Слово до луду католическаго* (*Народовецаніе или Слово к народу кафоліческому...*, Росзаіу 1765, 1768, 1778)²², раз подручник догматычно-моралны Фіодора Бесарабскаго (*Писмена...*, Росзаіу 1771)²³. По руску выдавано рлувнелу катехізму: в 1788 року указало селу в Росзаіу *Оглашеніе си естл катехізм мтлстлнарскіі Моначовл Чіна ст. Васілія велікаго вкратцлр собранл...* (далел: *Катехізм мисјонарски...*) выдане „ку поуыткови го чытаючых і слухаючых”, в Супрашлу засл двужыцзыны текст *Најпосполітше у найістотніеыше науки хрысціанско-католическаго релігіі* (1788).

Јако језык поточны, проста мова не була кодыфікована. Настрелало то влелу проблемлу редактором текстлу: wspomniany wyжеј Фіодор Бесарабски зауважа, же зулуелнелу інным дошвядченіем јест

²¹ *Науки парохіальніа на недллі и свята урочістия цллого року ... З славенско-рускаго на простыі и посполітій јазык рускіі преложенія*, Росзаіу 1792 і *Науки парохіальніа на недллі и свята урочістия цллого року ... з приданіем при концл науки при шлюбл, двох наук при погребеніи ... з славенско-рускаго на простыі и посполітій јазык рускіі преложенія*, Росзаіу 1794.

²² *Слово к народу кафоліческому чрез монахов чіна св. Васілія Великаго в провнціи Полској званію катихістичному прилежаюціх в повлтъ Кременецком року... 1756 проповлданое*, Росзаіу 1765; *Народовецаніе или слово к народу кафоліческому чрез монахов чіна святаго Васілія Великаго в провинциі Полској званію катихістичному прилежачих в повлтъ Кременецком, 1756 года проповеданое. Второе се, с прилежнлшіем во исправленіи опаснством, еце же і пространнлм о обрядах хрысціанских, от достовлрнлх писателел собраннлм новоприложеніем...*, Росзаіу 1768; *Народовецаніе или Слово к народу кафоліческому...*, Росзаіу 1778) і двлух выданл *Зіарна Слова Вожего: Слмја слова божія на нивл сердце челоवलческих си естл изряднейшаяча недллі всего ллта поученія иноков Почаевскаго монастира из различных автлров давнлших же и настоячо проповлдавших, прежде со бранная, нынл же с приложат.ч и на празники обновленная по благословенію его преосвященства Кір Киприана Стецкаго, екзарха митрополиі Киевскія, Галицкія, и всея Россіи, Луцкаго и Острогскаго Епископа, таже в душеспасителную чулуцлм и послушаюцлм ползу типом изданная в типографіи Почаевској Ч.С.В.В.*

²³ Ф. Бесарабскіі, *Писмена си естл Начатки догмато-нравоучителнлх богословіи*, Росзаіу 1771.

wykładanie i nauczanie wiernych po rusku, a zupełnie czym innym spisanie swoich myśli w tym języku. Stąd wniossek, że autorzy zdawali sobie sprawę nie tylko z potrzeby tłumaczenia tekstów na ruski, ale również ze związanymi z tym trudnościami: *по силъ моеѣ начну писати Русскимъ Языкомъ (бо еже множайшимъ оу насъ оудобну сему быти)*²⁴.

Niezależnie od problemów, jakie sprawiał druk ksiąg w nieskodyfikowanym języku prostym, bazylianie uważali język cerkiewnosłowiański za mniej im właściwy. W nieanalizowanej w niniejszej pracy ze względu na cerkiewnosłowiański język wydania innej edycji teologii moralnej: *Богословія нравоучительного* (1776)²⁵ proszą czytelników o pomoc i wskazanie ewentualnych błędów, które poprawią przy kolejnym wydaniu książki: *Ниже бо когда якій либо от иностраннаго языка первіиѣ преводъ по всему совершенно бываеть, ниже мы въ славяно-рускомъ языцѣ совершенно искусныхъ себе быти знаемъ*²⁶. Język cerkiewnosłowiański określają tu jako sztuczny. Stąd wniossek, że cechowała ich świadomość sytuacji socjolingwistycznej.

Nieco łatwiej było zapewne wydawać teksty o przeznaczeniu świeckim, nie było tu bowiem pokusy ulegania tradycji piśmienictwa cerkiewnosłowiańskiego. W Poczajowie ukazały się dwa

²⁴ Ф. Басарабський, *Писмена си єсть Начатки догмато-нравоучительнѣя богословія*, Poczajów 1771, wstęp, s. 14.

²⁵ П.Г. Антоіне, *Богословіе нравоучительное повсемственное, честнымъ отцемъ Павломъ Гаврііломъ Антоіне Пресвутеромъ и оучителемъ ст. Богословія, перве латинскимъ діалектомъ потонку исписанное, Многажды в ползу Парохомъ и Духовникомъ Тупомъ издаваемое, Ново монахами чина святаго Васіліа Великаго на рускій діалект преведеное и во оудобное наставитися от него хотящимі оупотребленіе, по засвидѣтелствованію Богослововъ, и произволенію Начальствующихъ Таже по Благословленію его преосищенства Куръ Свлестра Лубіеніецкаго Руднѣцкаго, Ежарха всея Россіи, Луцкаго, и Острогскаго Епископа ОрдінаС(вя)таго Станіслава Кавалера напечатаное, Том а, заключаюу' в' себѣ Разглаголствія дѣ: а. о совести, б. о законахъ, г. о грехахъ, д. о добродетелехъ Богословскихъ*, Poczajów 1776.

²⁶ *Ibid.*, k. 236v.

tego typu teksty, oba o charakterze poradników, ale z różnych dziedzin życia: prowadzenia gospodarstwa (*Książka lekarstw końskich / Книжиця для господарства*²⁷) i dobrego wychowania (*Polityka świecka*²⁸). Wydania świeckie potwierdzają tezę o świadomej popularyzacji języka ruskiego jako języka druków, tj. pisanej wersji języka komunikacji. Potwierdza to z kolei, że bazylińskie podejście do ruszczyzny nie było czysto użyteczne – nie traktowano jej wyłącznie jako instrumentu propagowania dogmatów greckokatolickich wśród nieoświeconego ludu.

W języku ruskim ukazywały się również krótsze dokumenty, umieszczone jako elementy większych wydań (treść uchwały Synodu Brzeskiego z 1596 r. w zbiorze dokumentów *Bullae et Brevia Summorum Pontificum Sacrarum Congregationum Decreta...*, Poczajów 1767), a także literatura piękna. Do takiej należy zaliczyć wiersz Iwana Wieliczkowskiego *Анна Ми Маму з Молитослова* z 1755 roku²⁹ oraz pieśni. Publikowano je jako aneksy do poszczególnych ksiąg (np. do kolejnych wydań *Слова до луду католицкого...*, Poczajów 1765, 1768, 1778, *Катехизму мисјонарського...* (1788), *Почуєния хрещіянського...* (1790) czy *Гóry Почајовської*) lub większe całości w ramach jednego wydania (np. *Пієсні набожне на мисыях звычайне* załączone do *Methodus Peragendi Missiones...* 1772³⁰) czy wręcz osobno w Poczajowie wydano *Пієсні о Богородзичу* (*Пієсни*

²⁷ *Книжиця для господарства, указующая, якъ ратовати въ хоробахъ всякую скотину, то есть: конь, воли, вѣвць, козы, свинь, якъ бѣлѣти полотно, якъ боронити пашиньот саранчи, якъ ратовати ся от джуми, якъ губити гуселницю от капусти, якъ ловити рибу, якъ губити мыши и цурь, якъ ратовати скажени собаки, якъ ратовати людій, которихъ собаки скаженію покусали, якъ ратовати челоуѣка, который не въ давномъ времени зъ ума зыйдетъ*, Poczajów 1788.

²⁸ *Полѣтика свѣцкая от иностранныхъ Авторовъ вкратцѣ собранная. Младымъ приличная, встѣмъ же обще благопотребная...*, Poczajów 1770.

²⁹ *Молитвослов. В' немъ же чинъ Часовъ Ц[е]кровныхъ...*, Почаїв 1755.

³⁰ *Пієсні набожне на мисыях звычайне*, [w:] [Sroczyński Cornelius], *Methodus Peragendi Missiones apostolicas in Provincia Rutena...*, Poczajów 1772, s. 104–116.

o *Пре[чи]стѣй Б[о]городицѣ*, Poczajów 1773), czy wielokrotnie wzpawiany *Вохогласникъ* (*Богогласникъ*... pierwsze wydanie 1790).

Po rusku ukazywały się również drobne wstawki, fragmenty w tekstach pisanych z założenia językiem cerkiewnosłowiańskim. Takie elementy (modlitwy, zwroty, wskazania) pojawiają się w kolejnych wydaniach na temat obrzędu przyjęcia nowicjusza do stanu mniszego pt.: *Посльдованіе постригу двою* 1750³¹ i 1793³² czy w katechizmie z 1788 roku *Поученіе христіанское, си есть катехизм вкратцѣ собранный*... Teksty przysięg, rozmów z parochem pojawiały się w trebnikach, akatystarzach oraz w swoistym poradniku dla parochów, pt. *Чинь Іерейскаго наставленія в пути вѣчныя жизни бользнующихъ*, Poczajów 1776.

Zamieszczanie w tekstach wydanych z założenia w języku cerkiewnosłowiańskim fragmentów w języku ruskim świadczy o obecności prostej mowy w Cerkwi greckokatolickiej, mimo że oficjalnym językiem liturgii pozostawała cerkiewszczyzna. Sam fakt wydania książki liturgicznej w tym języku wcale nie oznaczał pełnego monopolu cerkiewszczyzny w kontaktach człowieka z Bogiem, o czym świadczą między innymi słowa z cytowanej wyżej przedmowy do *Trebnika* z 1741 roku o konieczności przekładu modlitw wiernym na język prosty, którego – jak wspomniano – dokonywał każdorazowo kapłan odprawiający posługę. Zamieszczenie fragmentów tłumaczonych na język ruski w księgach o charakterze liturgicznym miało niebawem znaczenie dla podniesienia jego prestiżu.

³¹ *Посльдованіе постригу двою: В искус, си есть в малый иноческій образ, и в великий чина иже въ стѣх Оцѣ нїего Васїлія Великаго совершенный образъ, Еже есть къ обѣтомъ иноческим, нищеть, послушанію, чистотѣ самовольное оусердіе. Въ Обители Почаевской...*, 1750; autorzy sugerują, że było jeszcze trzecie – pierwsze wydanie supraskie tekst, ale nie zachowało się.

³² *Посльдованіе постригу двою в искус, си есть в малый иноческій образъ и великий чина иже святыхъ Отца нашего Васїлія Великаго совершенный образъ ...*, 1793.

VI. W omówionych wyżej księgach język ruski nie jest jednolity³³. Jakość odzwierciedlenia cech języka potocznego jest nierówna nawet w kolejnych wydaniach tego samego dzieła. W przypadku edycji *Teologii Moralnej* czy *Słowa do ludu katolickiego* może mieć to związek z dążeniem do doprowadzenia tekstu do stanu bardziej „literackiego” poprzez – paradoksalnie – zbliżanie języka do norm cerkiewszczyzny i eliminację cech języka prostego³⁴. Decyzja o redakcji mogła być spowodowana tendencją do powrotu do tradycji wschodniej, czego przejawem miało być między innymi posługiwanie się tradycyjnym językiem Kościoła Wschodniego (prawosławnego)³⁵.

Analiza tekstów wydanych w XVIII wieku w typografiach zakonnych wykazuje, że bazylianie mieli świadomość filologiczną i działali celowo na rzecz promocji jednego języka literackiego. Zdając sobie sprawę z różnorodności gwar i dialektów języka ruskiego (w *ruskiej tej prostej, w Polsce zwyczajnej i pospolitej biesiadzie, słowa i sposoby ich wyrażenia są różne i nie dla wszystkich jednakowe: na Wołyniu inne, na Podolu, i na Ukrainie* [tj. Kijowszczyźnie – J.G.] *inne, na Polesiu inne: według swojego zwyczaju mają ludzie jak gdyby specyficzny tylko sobie język i inny sposób biesiady i słów wyrażenia*³⁶),

³³ Czasem można doszukać się pojedynczych słów z leksykonu *prostej mowy*, które w różnym natężeniu pojawiają się w poszczególnych tekstach. Analizie leksyki wydań poczajowskich poświęcona jest niewydana praca doktorska Romana Kisieliowa, por. Р.С. Кисельов, *Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*, Київ 2005.

³⁴ W związku z tym, co było już sygnalizowane wyżej, mimo podobnego tytułu, trzy wydania *Teologii Moralnej* nie zostały objęte analizą językową. Są one wydane w języku cerkiewnosłowiańskim: П. Г. Антоїне, *Краткое на краткія вопросы...* Począjów 1776, tegoż, *Богословіє правоучителное...* Począjów 1779, tegoż, *Богословіє правоучителное...*, Począjów 1793.

³⁵ Ю.А. Лабынцев, Л.Л. Щавинская, *Некоторые обстоятельства и средства поддержания белорусско-украинской униатской литургической практики в XVII – XIX веках*, „Древняя Русь” 2/2000, s. 124–136, s. 128 i 129.

³⁶ Tu i niżej – tłumaczenie własne – J. G. w oryginale: ... в русской сей простой, въ Полцы звичайной и посполитой Бєсѣдѣ слова и способы ихъ вираженія, суть

proponują dostosowanie wymowy swojego tekstu do normy miejscowej (*łatwo możesz tak im słowa wyrażać, jak oni między sobą biesiadować zwykli i jak im jest najmilej, i ku ich pożytkowi najlepiej będzie*³⁷). Zabieg ten, choć podobny do typowych zapisów we wstępach do kazań wydanych często w języku cerkiewnosłowiańskim, jest swoistym „krokiem naprzód” na drodze do tworzenia spójnej normy języka pisanego. Teksty bazylianów napisane są już w języku prostym, który cechuje pewien stopień sztuczności i ogólności naddialektalnej, ale wyraźnie widoczne są w nim najbardziej charakterystyczne cechy języka mówionego. Co więcej, prosta mowa wydań początkowych zbliżona jest do współczesnego języka ukraińskiego, edycje supraskie zaś cechuje odzwierciedlenie tendencji typowych dla języka białoruskiego. Świadczy to o ewolucyjnym charakterze języka z jednej strony, z drugiej zaś – ewolucyjnym charakterze kultury i literatury.

Podobna tendencja – upraszczania tekstów i ich języka w celu jak najlepszego dotarcia do szerokich rzesz – widoczna jest również w kaznodziejstwie polskim XVIII wieku. Barokowo-wykwintne kazania już przez ówczesnych krytyków odbierane były jako prezentacja możliwości oratorskich mówcy, gdzie efekt oddziaływania kazania usuwał się na drugi plan. Celem było więc pisanie homilii prostszych, nastawionych na zrozumiały i jasny wykład. Problem ten poruszali sami kaznodzieje: ganią oni panegiryczne, rozwlekłe i przez to niejasne wywody, w których ginie zbawienna treść tych wypowiedzi, a które jednak ze względu na wykwintną formę mogły robić wrażenie na słuchaczach³⁸. O ile jednak na gruncie polskim

рожніи и не встѣмь одинакові: на Вольню и иншіи, въ Польсю и иншіи, ведлугъ своего звычайу мають люде якобы свойственный свой языкъ, и иншіи способъ бестѣды и словъ вираженія, J. Dobryłowski, Nauki... 1794, wstęp, karty 3–4.

³⁷ *Латво можеши сїя краткія науки читаючи, так имъ слова виражати, якъ они между собою бестѣдовати обыкоша и якъ имъ прїятнїйше, и ко спасенному пожиткови угоднїйше будетъ. J. Dobryłowski, Nauki... 1794, wstęp, karty 3–4.*

³⁸ Por. M. Borysławski, *Kazanie na summie pogrzebowey przed złożeniem do grobu ciała ś. p. JW. Jana Mikołaja Hrabi Chodkiewicza miane*, Supraśl 1781.

zmiany dotyczyły zagadnień stylistyki, to na gruncie ruskim nie było takiej możliwości. Cerkiewszczyzna jako język objawiony³⁹ nie mogła podlegać żadnym zmianom, jej styl był sztywny i niezrozumiały. Rusini dysponowali jednak własnym językiem, *prostą mową*, który mógł realizować wyżej wymienione cele. Traktowali ten język jako równoważny język literacki.

Działający na specyficznym terenie bazylianie rozumieli złożoność swojego zadania. Wielojęzyczność druków typografii przyczyniła się do zbliżenia i wzajemnego przenikania kultury narodów ruskich (Ukraińców, Białorusinów) z kulturami polską i zachodnioeuropejską. Dodatkowo, oryginalne i tłumaczone dzieła w języku ruskim, zbliżonym do ówczesnego języka mówionego, podnosiły prestiż i potwierdzały adekwatność tego języka dla potrzeb literatury. Sprzyjało to w efekcie rozwojowi języków narodowych (ukraińskiego i białoruskiego).

Bibliografia

1. Bednarczuk L., *Czy istnieją języki zachodnioruskie?*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, M. Kondratiuk, B. Siegień (red.), Białystok 2004.
2. Boryslawski M., *Kazanie na summie pogrzebowej przed złożeniem do grobu ciała ś. p. JW. Jana Mikołaja Hrabi Chodkiewicza miane*, Supraśl 1781.
3. Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Warszawa 1958.
4. Getka J., *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII ww.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 4/2010, s. 50–67.
5. Getka J., *Polskojęzyczne druki bazylińskie (XVIII w.)*, Warszawa 2013.
Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003.
6. Kozak S., *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa 2005.

³⁹ Por. *Mentalność rosyjska. Słownik*, A. Lazari (red.), Katowice 1995, s. 114–115.

7. Łużny R., *Zarys dziejów literatury ukraińskiej*, [w:] *Ukraina: terażniejszość i przeszłość*, red. M. Karaś, A. Podraza, Kraków 1970; M. Leśniów, *Ukraina wczoraj i dziś*, Lublin 1995.
8. Marcel O.P. OSBM, *Bazylianie w kościele unickim i ich misja ludowa*, [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej*, R. Dobrowolski, M. Zemło (red.), s. 59–80.
9. *Mentalność rosyjska. Słownik*, A. Lazari (red.), Katowice 1995.
10. Mokry W., *Ruska Trójca. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 1997.
11. *Pieśni nabożne na missyach zwyczajne*, [w:] [Sroczyński Cornelius], *Methodus Peragendi Missiones apostolicas in Provincia Rutena...*, Poczajów 1772, s. 104–116.
12. Radyszewskij R., *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1. Monografia, „Prace Komisji Historycznoliterackiej”, Kraków 48/1996.
13. *Trebnik*, Poczajów 1741.
14. Witkowski W., *Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku*, Kraków 1969.
15. *Zorza jasna, Świat Ewangelskich promieni światłem oświecająca ludzi trojakiemu stanowi duchowego, świeckiego y zakonnego do doskonałości chrześcijańskiej wiodąca przez pewną osobę Bazylego s. Zakonu według porządku Cerkwi Greckiej na widok wystawiona y pokazana światu*, Supraśl 1708.
16. Антоїне П.Г., *Богословіе нравоучителное повсемственное, честнымъ отцемъ Павломъ Гавріиломъ Антоїне Пресвутеромъ и оучителемъ ст. Богословія, перве латинскимъ діалектомъ потонку исписанное, Многажды в ползу Парохоумъ и Духовникомъ Тупомъ издаваемое, Ново монахами чина святого Василя Великаго на русскій діалект преведеное и во оудобное наставитися от него хотящимі оупотребленіе, по засвидѣтелствованію Богослововъ, и произволенію Начальствующихъ Таже по Благословленію его преосищенства Куръ Сулвестра Лубіеніецкаго Руднѣцкаго, Ежарха всея России, Луцкаго, и Острогскаго Епископа ОрдїнаС(вя)таго Станїслава Кавалера напечатаное, Том а, заключаюу' в' себѣ Разглаголствїя ђ: а. о совести, б. о законахъ, г. о грехахъ, д. о добродетелехъ Богословскихъ*, Poczajów 1776.
17. Баршчэўская Н., *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*. Варшава 2004.

- Басарабський Ф., *Писмена си єсть Начатки догмато-нравоучителныя богословіи*, Росзајѳв 1771.
18. *Богословіа нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычныя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско – полскаго ...*, Росзајѳв 1751.
- Богословіа нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычныя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско – полскаго, особам духовным, наипаче пресвитерам парохіалным благопотребное, в монастыре Почаевском Чина Святаго Васіліа Великаго Року от воплощения Христова 1756 типом изданая*, Росзајѳв 1756.
- Богословіа нравоучителная, содержащая в себе собраное вкратце поучение о святых тайнах, о добродетелех богословских, о заповѣдех божіих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях сиречь карах церковных, с приложением обычныя науки о догматах веры кафолическія и некоторых ведомостей особам духовным, наипаче же пресвитером парохіалным благопотребное*, Росзајѳв 1787.
19. Желєхівський Є., *Малоруско-німецький словар*, Lwów 1886 г.
20. Кисельѳв Р.С., *Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*, Київ 2005.
21. *Книжиця для господарства, указующая, якъ ратовати въ хоробахъ всякую скотину, то єсть: конѣ, воли, вѣвцѣ, козы, свинѣ, якъ бѣлвити полотно, якъ боронити пашинѣот саранчи, якъ ратовати ся от джуми, якъ губити гуселницю от капусти, якъ ловити рибу, якъ губити мыши и шурѣ, якъ ратовати скажени собаки, якъ ратовати людій, которихъ собаки скаженіи покусали, якъ ратовати челоѱвѣка, который не въ давномъ времени зѣ ума зыдетъ*, Росзајѳв 1788.
22. *Краткое сословіе науки хрістіанскія катофическому челоѱеку многополезное и потребное*, Supraśl 1756.
23. Лабынцев Ю.А., Щавинская Л.Л., *Некоторые обстоятельства и средства поддержания белорусско-украинской униатской литургической практики в XVII–XIX веках*, „Древняя Русь” 2/2000, s. 124–136.

24. *Молитвослов. В' немъ же чинъ Часовъ Ц[е]кровныхъ...*, Почаїв 1755.
25. *Народовещание или слово к народу католическому чрез монахов чина святаго Василия Великаго в провинции Полской званію катихистичному прильжащих в повѣтъ Кременецком, 1756 года проповеданое. Второе се, с прилежнѣйшем во исправленіи опаснством, еще же і пространным о обрядах христіанских, от достовѣрных писателей собранным новоприложеніем...*, Рoczajów 1768.
26. *Науки парохіалнія на недѣли и свята урочистыя цѣлого року... з приданіем при концѣ науки при шлюбѣ, двох наук при погребеніи... з славенско-рускаго на простый и посполитый язык рускій преложенія*, Рoczajów 1794.
27. *Науки парохіалнія на недѣли и свята урочистія цѣлого року... З славенско-рускаго на простый и посполитый язык рускій преложенія*, Рoczajów 1792.
28. Носович И., *Словарь белорусского наречія*, St. Petersburg 1870.
29. Огієнко І., *Нариси з історії української мови: система українського правопису*, Warszawa 1927.
30. Павловський О., *Граматика Малороссійскаго нарѣчія...*, St. Petersburg 1818.
31. Передрієнко В., *Формування української літературної мови XVIII ст. на народної основі*, Кіjów 1979.
32. Плотнікаў Б., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендьюм*, Мiнск 2003.
33. *Польтика свѣцкая от иностранныхъ Авторовъ вкратцѣ собранная. Младымъ приличная, всѣмъ же обще благопотребная...*, Рoczajów 1770.
34. *Послѣдование постригу двою в искус, си есть в малый иноческый образъ и великий чина иже святыхъ Отца нашего Василія Великаго совершенный образъ ...*, 1793.
35. *Послѣдование постригу двою: В искус, си есть в малый иноческый образ, и в великий чина иже въ стѣх Оца нїего Василія Великаго совершенный образъ, Еже есть къ обѣтомъ иноческим, нищеть, послушанію, чистотѣ самовольное оусердіе. Въ Обители Почаевской...*, 1750.
36. *Поученіе о с[в]я[т]их тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ ц[е]рковнихъ': С приложеніемъ обичной науки о догматахъ вѣры католической въ кратцѣ собранное: Особомъ д[у]ховнїмъ, найпаче же презвитеромъ парохіалнїмъ благопотребное*, Уніów 1745.
37. Русанівський В. М., *Історія української літературної мови*. Київ 2002, s. 151.

38. *Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василя Великого в провѣнціи Полской званію катихистичному прилежающих в повѣтъ Кременецком року... 1756 проповѣданое, Росцајѳв 1765.*
39. *Собраніе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣющее въ себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти Б[ж]їихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[о](е)[о]родыце Дѣво или исповѣданья Вирь православнїя католическія..., Супраśl 1722.*
40. *Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имущее в себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти божїихъ приказаняхъ, о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской, с выкладомъ символа, или исповѣданїя віры православнїя кафолическія, с выкладомъ молитвы: отче наш и богородице дѣво. Такожде науку како подобает наставляти малых или невѣжов в вѣры православной содержащее, Уніѳв 1732.*
41. *Сѣмя слова Божїя на нивѣ сердец... челоѳческих сѣяного, си есть ... на недѣли... і праздникі... поученїя от іноков Почаевскаго монастыря із различныхъ авторовъ давнїхъ же і настоящихъ проповѣдовавшихъ... простимъ языкомъ простїйшаго ради іже по всехъ народа сложенная, Росцајѳв 1772.*
42. *Сѣмя слова Божїя на нивѣ сердец... челоѳческих сѣяного, си есть ... на недѣли... і праздникі... поученїя от іноков Почаевскаго монастыря із различныхъ авторовъ давнїхъ же і настоящихъ проповѣдовавшихъ... простимъ языкомъ простїйшаго ради іже по всехъ народа сложенная, Росцајѳв 1781.*
43. Шакун Л.М., *Гїсторыя беларускай літаратурнай мовы*. Мінск 1966.